

Мирослав Борисенко
(Київ)

ЕВОЛЮЦІЯ МІСЬКОЇ КВАРТИРИ В ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ ЯК ОСНОВНОЇ ФОРМИ МІСЬКОГО ЖИТЛА

У статті розглянуто трансформацію архітектурних принципів будівництва житла в містах України в ХІХ–ХХ ст. Розкрито зв'язок між житловим приміщенням та змінами в побуті міського населення. Автор описує появу нових елементів у просторі міської квартири та їх подальшу еволюцію.

Ключові слова: квартира, міське житло, міське населення, середовище, побут городян, трансформація.

This article discusses the transformation of the architectural principles of building homes in the cities of Ukraine XIX–XX centuries. Disclosed the relationship between dwellings and changes in everyday life of citizens. The author describes the emergence of new elements in the space of a city apartment, as well as their subsequent evolution.

Keywords: apartment, urban housing, urban population, environment, daily life of citizens, transformation.

В статье рассматривается трансформация архитектурных принципов строительства жилища в городах Украины в XIX–XX вв. Раскрывается связь между жилыми помещениями и изменениями в быту горожан. Автор описывает возникновение новых элементов в пространстве городской квартиры, а также их дальнейшую эволюцию.

Ключевые слова: квартира, городское жилище, городское население, среда, быт горожан, трансформация.

Інтерес до міської тематики серед українських етнологів зростає з кожним роком. Представники молодшої генерації дослідників перейшли від декларацій до справжнього систематичного дослідження різних аспектів антропології міста – молодіжних субкультур, міського фольклору, професійних груп тощо. Однак варто зазначити, що головним завданням антропології міста залишається вивчення міської культури та міського способу життя. Світ сучасного міста є надзвичайно складний та різноманітний, і єдиних критеріїв до визначення поняття «місто» не існує, окрім одного – особливого міського способу життя людини¹. Оскільки культура та побут населення пов'язана насамперед із житловим середовищем, у межах якого відбувається задоволення базових людських потреб, пропонуємо звернути увагу на притаманну саме місту форму помешкання – квартиру в багатоквартирному будинку.

Еволюцію міського житла плідно вивчають українські археологи та архітектори, звертаючи увагу насамперед на

функціонально просторову організацію приміщень. Однак ми пропонуємо поглянути на міську квартиру як на простір, що віддзеркалює культурно-побутові практики городян.

Квартира – це звичне масове житло сучасного городянина, що виникла не так і давно. Хоча ще в стародавньому Римі існували багатоквартирні будинки – «інсули». Це були великі кількоповерхові споруди, що були поділені на окремі житлові секції та мали спільні відкриті галереї, у яких розміщувалися туалети².

У середньовічному місті житлові приміщення зберігали цілу низку цілком традиційних рис і від сільської хати відрізнялися переважно розмірами³. Мешканці посадів – ремісники та купці – мали свої уявлення про вигідне розташування двору. Період Середньовіччя характеризується прив'язаністю дрібних власників до ґрунту, оскільки всі види життєдіяльності, крім релігійних відправлень, відбувалися на ділянці – садибі⁴. Найбільше цінувалися будинки, найближче розташовані до міських укріплень, – у неспокійні часи це могло врятувати навіть життя.

Важливе значення мала також близькість до водойми (особливо для ремісників, яким для виробництва багатьох товарів потрібна була значна кількість води), підвізних шляхів, торгової площі.

У першій половині XIX ст. у містах з'являється новий прошарок населення, мало схожий на колишніх міщан. Це висококваліфіковані фахівці – інженери, лікарі, артисти, викладачі університетів, різноманітні чиновники, військові тощо. З розвитком капіталістичних відносин змінився характер праці і нової буржуазії – з'явилися великі власники, чиї капітали були розкидані по всьому світу. Таким чином, завдяки своїм специфічним заняттям, вони не зв'язані з конкретними міськими територіями – річкою, дорогами, торговельним рядами. Представники цієї верстви досить мобільні й часто змінюють своє місце проживання, переїжджаючи з міста в місто, або навіть в іншу країну. Урешті вони становлять класичний тип сучасного городянина, професійне життя якого ніяк не пов'язане із житловим середовищем. Відповідно від житлового приміщення він вимагає насамперед безпеки та комфорту. Так у місті з'явився тип квартиронаймача, що кардинально відрізнявся від колишніх «підсусідків». Ці мешканці готові були платити великі кошти за максимально комфортні помешкання. Як пише Е. Кириченко, у результаті зближення побутових умов та самого стилю життя дворянства і купецтва формується тип багатоквартирного будинку, що став домінувати в XIX ст. Автор вважає, що в 30-х роках XIX ст. усі дохідні будинки компонується шляхом об'єднання кількох квартир, що раніше було характерно для будинків заможних міщан, а в самі квартири привноситься просторова організація, що була раніше характерна саме для садиб дворянства⁵. У будинках почали з'являтися додаткові ходи, флігелі, коридори. Таким чином, на зміну особнякові прийшов новий тип житлової будівлі – прибутковий будинок – масове житло для різних соціальних верств населення⁶.

Будівництво багатоквартирних прибуткових будинків в Україні розпочинається в першій чверті XIX ст. Будували їх за типовими, дозволеними владою планами. Це були переважно двоповерхові будинки галерейного типу. На галерею виходи-

ла кухня та вітальня, що вела до інших кімнат квартири, а також убиральні, що розміщувалися у кутку будинку⁷. Дуже часто кухня розташовувалася у флігелі або у службах – спеціальних господарських приміщеннях, що розташовувалися у дворі⁸.

Остаточо тип багатоквартирного дохідного будинку формується у 1850–1960-х роках. Центральна влада відмовилася від нав'язування типових проектів фасадів будинків, передавши нагляд за будівельною діяльністю міським архітекторам та інженерам. У результаті при проектуванні враховувалися побажання та вимоги самих мешканців. Оскільки тогочасна будівельна техніка не дозволяла будувати крупні секції, більшість квартир отримували витягнуту в плані форму. Анфіладна система блокування кімнат домінувала упродовж XIX ст. і дожила як анахронізм до середини XX ст. Наприкінці XIX ст. для розмежування різних за призначенням приміщень почали використовувати довгі коридори. Коридор став необхідним комунікативним засобом нової квартири, що мала витягнуту вздовж фасаду форму. Коридори були вузькими, часто неправильної форми, погано освітлювалися.

Житлове приміщення отримувало чітке функціональне зонування. Вхід у квартиру здійснювався через невеликий тамбур, за яким одразу розташовувався хол, переважно витягнутої форми. Безпосередньо з цього приміщення йшов вхід до вітальні, гардероба та коридору. Якщо власник квартири потребував окремого приміщення для прийому відвідувачів, його влаштовували також поближче до входу. Таким чином, гості або відвідувачі рухалися у перехресті хол – вітальня – приймальня, не потрапляючи власне до самої квартири.

Уздовж коридору, вікнами на фасадну сторону, розташовувалися такі приміщення – вітальня, їдальня, спальня та кімната для дітей. В окремих випадках, якщо дохід власника був високим, квартира могла мати будуар для дружини – своєрідну жіночу частину квартири. Будуари влаштовували для виконання суто жіночих потреб – зустрічей з модистками, кравцями, шляпниками тощо. У цій кімнаті жінка приміряла, шила та кроїла одяг, торгувалася із продавцями краму, що приносили в квартиру свої товари.

Д. Малаков назвав це приміщення дамською робочою кімнатою або дамським кабінетом⁹. Наявність такого приміщення свідчить про особливу роль жінки, господині в повсякденні міського населення. Чоловіча зона квартири була представлена кабінетом, який часто примикав або навіть заміняв собою приймальню.

З іншого боку коридору були розміщені ті частини помешкання, що виходили вікнами у двір. Це – гардеробна, буфетна, людська (кімната для прислуги), туалет та ванна кімната, кухня. Таким чином, у кінці квартири виникав своєрідний блок зі своїм входом – «чорними сходами». О. Роздорожнюк пише: «... наявність двох входів визначала своєрідне зонування квартири, їх поділ на “панську” та господарську зони. У великих квартирах “панська” зона розділялася на парадні кімнати, розраховані на прийняття гостей, та на житлові»¹⁰. Хоча варто додати, що поділ на так звану панську зону та господарську визначався не наявністю сходів, а специфічним побутовим укладом городян, що й призвело до необхідності існування двох виходів.

Якщо ми спробуємо здійснити уявну мандрівку через цю частину квартири, то спочатку маємо потрапити на так звані чорні сходи. «Чорні» сходи виходили у двір і були позбавлені будь-якого парадного оздоблення, вони рідко мали освітлення або опалення. З невеличкої сходової клітини одразу потрапляємо в кухню. Кухонне приміщення, витягнуте, з невеликим вікном та часто недостатньою інсоляцією, також може бути спарене з кімнатою для прислуги, яка в ній і мешкає. «Головною річчю в кухні була велика побілена або кахляна вариста піч, поруч неї – “куб” для приготування гарячої води. Проти печі – стіл для приготування страв, шафа з кухонним посудом, колода для рубання дров на скалки для розпалювання печі й розтинання м'яса, інше кухонне начиння»¹¹. Іноді в кухні в ніші або в кутку могла бути й ванна. У менш заможних родин, де ванної кімнати не було, для купання використовували великі ночви, які ставили на кухні. У більшості великих дохідних будинків у той час уже були каналізація та водогін, тому поруч із кухнею розміщували туалет та ванну кімнату. Уся ця господарська зона більше тяжіє до двору та пов'язана з чис-

леними господарськими спорудами, розташованими за межами самої квартири. Серед них склади, комори, льохи, пральні, лідники, стайні, туалети для прислуги тощо.

Взагалі можна було б сказати, що в межах однієї квартири існувало три зони, які були зв'язані між собою коридором або переходами, але мали чітке функціональне та соціальне призначення. Перша – це гостьова зона, що є відкритою для відвідувачів і служить для комунікації мешканців з соціальним світом міста. Далі власне житлова площа, найбільш інтимна та віддалена частина житлового приміщення. Третя – господарська частина квартири, що групується навколо кухні та пов'язана із зовнішнім світом (двором) «чорними» сходами.

Наявність допоміжного виходу пояснюється специфікою побуту тогочасного міського населення. «Чорними» сходами користувалися значно інтенсивніше, ніж парадними. Д. Малаков пише: «“чорним ходом” користувалася винятково прислуга, приносячи продукти з базару та магазинів, дрова, білизну, виносячи сміття, попіл з печей і груб, помій тощо. “Чорним ходом” користувалися й домашні коти»¹². Домашня обслуга користувалася цим ходом постійно, десятки разів на день. Крім того, у той час у містах була поширена торгівля «в рознос», і багато селян приносили своїм заможним клієнтам свіжі продукти додому. Власники магазинів також доставляли своїм кращим клієнтам необхідні товари. Оскільки, крім погрібців та льодовиків, способів зберігання їжі в той час не існувало, то майже кожен день варто було здійснювати покупку свіжого товару. У XIX ст. у містах Російської імперії заможні мешканці переймали нові способи харчування. Обіди перетворювалися на справжню нудну та довгу процедуру, що полягала в постійній зміні страв. Спочатку подавалися легкі закуски, потім головне блюдо, іноді не одне, за ним ще кілька перемін і нарешті десерт. Для приготування всього цього «різноманіття» потрібно було мати запас свіжих продуктів, що постійно поповнювався. Таким чином, справжнє життя було саме на цих темних сходах, де, на відміну від парадного входу, рух ніколи не припинявся. Це був простір, вільний від опіки господарів, оскільки власни-

ки квартир майже ніколи не потрапляли сюди.

У другій половині XIX ст. розміри чорних східців значно виросли, утворивши з тильної сторони будинку прямокутний об'єм, як наслідок – житловий будинок отримав Т-подібну форму¹³. Унаслідок такого архітектурного вирішення кухня дедалі більше відсторонювалася від загального житлового простору квартири, тяжіючи до господарської зони двору. Дистанція між житловою зоною, особливо його парадною частиною та кухонним приміщенням, з часом збільшувалася.

Функціонально подвір'я було тісно пов'язано з побутом мешканців прибуткового будинку – на противагу сучасному побуту, коли потреба в подвір'ї майже зовсім відпала¹⁴. Такий тип будинку, у якому подвір'я має закриту форму, вплинув і на трансформацію побуту. Наприклад, в Одесі архітектор Б. Греков проводив обстеження, у результаті яких з'ясувалося, що мешканці таких будинків частіше спілкуються зі своїми сусідами¹⁵. Унаслідок винесення частини побутових процесів у двір розвивається кооперація, зміцнюються горизонтальні зв'язки мешканців.

Відокремлення житлового простору та закритість родинної сфери від міського соціуму, стало важливим атрибутом міських квартир XIX – початку XX ст. Незважаючи на те що великі садиби, відгороджені від світу грубим тесаним парканом з глухими воротами, ставали анахронізмом (хоча в містах з невеликою щільністю забудови такий тип міської садиби зберігався), принцип інтимності, закритості перейшов і до міської квартири. Концентрація населення призвела до будівництва великих будинків, де скупчувалося багато родин, але кожна квартира розташовувалася так, щоб сприяти ізоляції приватного життя та сімейного побуту¹⁶.

Насамперед впадає в око чітка межа між публічним простором, що є доступний для гостей, та приватним, що належить тільки родині. При проектуванні архітектори так намагалися розташувати приміщення, щоб випадковий гість не міг потрапити до інтимного простору власників квартири. Двері в парадні приміщення мали великі розміри, додаткові заклепні фрамуги, багату інкрустацію тощо, а двері, що вели в спальні та дитячу кімнату були взагалі непомітними¹⁷. Захисти-

ти свій інтимний світ намагалися різними способами. Наприклад, у вітальні було багато фотографій членів родини, але з приходом гостей окремі найінтимніші, зокрема фото дітей, забирали та ховали в інших кімнатах¹⁸.

Варто відзначити, що таке розмежування простору квартири сприяло не відокремленню її мешканців один від одного, а захищало їх від ворожого впливу ззовні. У традиційному суспільстві житлове середовище оберігається цілим комплексом апотропейних засобів, що були направлені на протидію злим силам і захищали житловий простір сільської родини краще, ніж паркани та товсті стіни. В умовах міського способу життя, коли небажаних контактів було просто не уникнути, адже динаміка соціальної мобільності міського населення значно відрізняється від сільського, локалізація власного сакрального простору потребувала додаткових архітектурних запобіжних заходів.

До цікавого висновку дійшла російська дослідниця К. Юхнова. Вона вважає, що перехід від анфіладності до закритості кімнат, що відбувається наприкінці XIX ст., означав «індивідуалізацію житлової ментальності»¹⁹. К. Юхнова доводить, що протягом століть зберігалася особливе самовідчуття людини, яка не відчувала морального дискомфорту, залишаючись у зоні постійних контактів членів родини. Людина не мала потреби у відокремленні, а отже, їй не існувало необхідності відмежовувати внутрішній простір квартири²⁰.

Розвиток функціонально-просторового планування житла в Україні в першій половині XX ст. відбувався в умовах тотального соціального експерименту. Спроби радянської влади створити нову форму житла, що мала сприяти докорінним змінам у побуті, насправді провалилася. Широко розрекламовані утопічні проекти побудови соціалістичних містечок не були реалізовані. В умовах тотального дефіциту житлової площі відбувалося зубожіння побуту. Повсякденне життя городян у роки сталінізму досліджено досить ґрунтовно в працях Н. Гогохії, О. Ніколаюк, О. Мовчан, О. Коляструк та інших²¹.

Водночас радянська влада намагалася здобути лояльність еліти не тільки страхом перед чистками, але й значними привілеями. У житловому будівництві

для партійних чиновників, діячів науки та культури влада копіювала цілком буржуазні зразки житла. До 1940-х років для цього типу квартир були характерні усі ті прийоми, що використовували архітектори в XIX – на початку XX ст. Можна сказати, що житлове середовище та сам стиль життя партійної верхівки зберіг багато рис, притаманних міській буржуазії колишньої російської імперії.

У другій половині XX ст. продовжується пошук оптимальної форми квартири. Головним гаслом цього періоду стали доцільність, економічність, простота. Для організації внутрішнього простору починають використовувати хол. Площа допоміжних приміщень різко скорочується, задовольняючись лише мінімумом. Унаслідок поширення вільного планування зникає такий специфічний простір, як двір, що вже не відграє великого значення в житті городян. Побут родини стає цілком ізольованим, але внаслідок перенаселення квартир у ньому виникають свої протиріччя та конфлікти. Опитування мешканців перенаселених квартир засвідчило, що вони відчують емоційну та фізичну втому, дискомфорт через відсутність персонального простору²².

Однак, незважаючи на всі побутові труднощі повсякдення в радянську епоху, мешканці міст прагнули до максимального використання свого обмеженого житлового простору, реалізуючи свої уявлення про комфорт та домашній затишок. О. Високовський писав: «Суб'єктивне відчуття комфортного помешкання створюється шляхом заниження претензій до власного середовища. Для більшості людей це означає усвідомлене бажання задовольнитися меншим. Тільки різко заниживши планку вимог та знизивши ціннісний ідеал правильно облаштованого будинку радянській людині вдається побороти складне для обживання середовище»²³. У результаті свідомого спрощення традиційного еталону житла можна побачити в квартирах городян парадні, завжди зачинені кімнати, в умовах гострого дефіциту житлової площі²⁴. Побут городян у другій половині XX ст. продовжував еволюціонувати, пристосовуючись до специфічного житлового середовища. Унаслідок деформації житлового середовища та соціально-економічних катаклізмів у повсякденні українських міст уживаються сільські та

міські культурно-побутові практики, створюючи свій оригінальний спосіб життя. Часто в сучасних багатоповерхівках люди використовують балкони під комори, тримають птицю та домашніх тварин, розбивають у дворі городи, копають погрібники для зберігання картоплі²⁵.

Таким чином, розвиток функціонально-просторової організації міської квартири неможливо розглядати за межами еволюції міської культури та міського способу життя. Поява нового типу помешкання – міської квартири – була викликана соціальними трансформаціями в руслі урбанізаційних процесів у світі та в Україні на початку XIX ст. і новими культурно-побутовими практиками окремих верств населення тогочасних міст. Саме в цей час виникає специфічний міський спосіб життя, який, власне, і призводить до появи міської квартири як масового явища. Водночас ми помічаємо, що протягом усього XIX та початку XX ст. житловий простір міської квартири зберігав досить багато рис, притаманних традиційному суспільству. Зберігався поділ на господарську та житлову частину, жіночу та чоловічу. Увесь простір квартири мав чіткий поділ на внутрішню приватну зону та публічну.

З появою міст та особливого міського способу життя сакральний статус дому не зник, він просто набув нових рис. В аграрному світі із житловими спорудами пов'язано багато різноманітних специфічних ритуалів, забобонів, замовлянь тощо. Господар, а в більшості випадків господиня, використовує цілий комплекс магічних дій для захисту свого дому від стороннього негативного впливу. Чим вища концентрація населення, тим важливіше для господарів захистити своє приватне середовище. Для цього в урбанізованому просторі використовують не замовляння та магію, а цілу низку архітектурно-будівельних прийомів, що і вплинуло на планування міського житла.

У побуті зберігається зв'язок життя родини з господарською системою двору та кварталу. Єдність господарського комплексу квартири та навколишнього середовища була пов'язана з низьким рівнем механізації побуту в колишній російській імперії та Україні. З часом цей зв'язок урвався унаслідок модернізації урбанізованого середовища другої половини XX ст.

Примітки

¹ *Кравченко І., Паливода К.* Житлове будівництво і розвиток міст. Новітні тенденції. – К., 2006. – Ч. 3. – С. 8.

² *Родимов А.* Исторический аспект появления доходных домов в России // *Архитектура и время.* – 2011. – № 2. – С. 17.

³ *Сергеева М.* Формування інтер'єру середньовічного міського житла // *Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах.* – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 68.

⁴ *Бачинська Л. Г.* Архітектура житла. – К., 2006. – С. 31.

⁵ *Кириченко Е. И.* История развития многоквартирного жилого дома с последней трети XVIII по начало XX в. (Москва, Петербург) : автореф. дисс. ... канд. архитектуры. – М., 1964. – С. 4.

⁶ *Сердюк О.* Київське житло другої половини XIX – початку XX століття. – К. ; Л., 2010. – С. 20.

⁷ *Кириченко Е. И.* Доходные жилые дома Москвы и Петербурга (1770–1830-е гг.) // *Архитектурное наследство.* – 1962. – № 14. – С. 138.

⁸ *Сакович Л. Т.* Жилая застройка Киева первой половины XIX в. : дисс. ... канд. архитектуры. – К., 1954. – С. 93.

⁹ *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва. – К., 2009. – С. 315.

¹⁰ *Роздорожнюк О.* Інтер'єр масового житла у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Архітектурна спадщина України.* – 1995. – Вип.2. – С. 263.

¹¹ *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва. – С. 320.

¹² Там само. – С. 297.

¹³ *Сердюк О. М.* Київське житло другої половини XIX – початку XX століття. – С. 22.

¹⁴ *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва. – С. 265.

¹⁵ *Греков А. С.* Формирование жилищных структур в исторически сложившейся застройке городов Юга Украины (на материалах г. Одессы). : автореф. дисс. ... канд. архитектуры. – К., 1989. – С. 10.

¹⁶ *История человеческого жилища с древнейших времен до наших дней.* – М., 1901. – С. 167.

¹⁷ *Сакович Л. Т.* Жилая застройка Киева первой половины XIX в. – С. 100.

¹⁸ *A history of private life. Riddles of identity in modern time.* – NY, 1998. – Vol. 5. – P. 11.

¹⁹ *Юхнова Е.* Жилище как элемент бытовой культуры городского населения (на материалах Петербурга конца XIX века). : дисс. ... канд. ист. наук. – С.Пб., 2004. – С. 198.

²⁰ Там само.

²¹ *Гоголія Н.* Українське «соцмісто» 1930-х років: мрії та реальність // *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.* – 2003. – № 6. – С. 195–201; *Кокорська О.* Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки XX століття) : дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 179 с.; *Прилуцький В.* Побут студентів в УСРР в 1920-х роках // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб.* – 2006. – Вип. 15. – С. 85–107; *Мовчан О.* Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2007. – Вип. 17. – С. 229–277; *Трубенко О.* Підвищення життєвого рівня робітників в 1926–1932 рр.: міфи і реальність в інтерпретації вітчизняних і зарубіжних істориків // *Наукові записки з української історії.* – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VI. – С. 102–128; *Удод О.* Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки XX ст.) // *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* – К., 2003. – Вип. 8. – С. 311–321.

²² *Ацус А.* Урбанизация и проблема психического перенапряжения жителей города / *Актуальні проблеми розвитку міста та міського самоврядування. Тези міжнародної практичної конференції (Рівне 7–9 квітня 1993).* – Рівне, 1993. – С. 286.

²³ *Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история / ред. У. Брумфилд, Б. Рубл.* – М., 2001. – С. 168.

²⁴ Там само.

²⁵ *Посацький Б.* Простір міста і міська культура на зламі XX–XXI ст. – Л., 2007. – С. 38.